

ETÜMOLOOGILISI MÄRKMEID (XIII)

Kaks hõimuisest sõnalaenu

UDO UIBO

jusshein

Sõna *jusshein* kohtasin oma elus esimest korda Alo Rauna etümoloogilises teatmikus. Tollal ei jõudnud ma ära imestada, miks on vaja vähetuntud sõnaga õblukest raamatut koormata, liiati kui käsitus piirdub sugulaskeelte vastete loetlemisega ega pakuta sõna päritolu selgitust. Kunagi hiljem Gustav Vilbaste suurepärasest sõnavarakogu „Eesti taimenimetused” üle sirvides sain järsku aru, kuidas see sõna on tekkinud. Asi osutus üpris lihtsaks, aga ootamatult huvitavaks.

Praegu linnarahva silmis tähtsuse kaotanud *jusshein* (*Nardus stricta*), mõnel pool lihtsalt *juss* või siis *jussihein*, *jussipard*, *jussirohi*, *juska*, *soojuss*, *valge juss*, oli talurahvale hästi tuntud umbrohi, heinaniitjate nuhtlus ja peavalu: ta kas lipsas vikati eest ära ning ajas ennast jälle püsti (siit on nähtavasti pärit sünonüüm *lipshein*) või siis ei suutnud vikat sooja ilmaga kõva taimervart läbi lõigata (*jussheina* tuli niita vihmaga või kaste ajal). Seda osutavad ka murdesõnaraamatu näitelauseid: *palava päväga om halv jussi`niitä, ta`lõikass ku traat`vikahtit* (Räp), *jušsein on kõva raputab piad aga, ku vikat`üle lähäb* (IisK), *jussi roho, sie on üks`juuriko, mogomaine lühükäine kova roho, tämä`tahto terävä vigasti* (Vai). Sõnaraamatu artiklid, mis käsitlevad *Nardus stricta* eesti vasteid, lähtuvad eeldusest, et *juss* on aluskeelend ning *jusshein*, *jussirohi*, *juska* jt on sellest moodustatud liitsõnad või tuletised. Sestap siis on murdelevik (kesk-, ida- ja rannikumurre, üksikjuhtudel mujal) esitatud märksõna *juss* all; liitsõnade artiklid on napid ja levikuandmeteta (EMS II: 203–204). Gustav Vilbaste väidab üldistavalt: „*Jusshein* ja selle teisendid näib olevat laialt levinud Põhja-Eestis,” ent tegelikult kinnitab ta „Eesti taimenimetuste” ainestik „Väikese murdesõnastiku” andmeid, mille järgi kõnealuste sõnade põhilevila kaldub Kirde- ja Ida-Eesti poole (vrd Vilbaste 1993: 441; VMS I: 126).

Samasugune *Nardus stricta* nimetus on tuntud mõnes lähisugulaskeeles. Alo Rauna etümoloogiline teatmik mainib soome, isuri ja (aunuse)karjala keelt (Raun 1982: 22), lisada saab vadja keele. Soome keeles on vastav rikkalik sõnavara ülekaalukalt idasuunalise levikuga ning iseloomulik just kagumurdele (kaasa arvatud ingerisoomes) ja Savo murdele: *jussakkoheinä*, *jussantukka*, *jussi*, *jussiheinä*, *jussikas*, *jussikka*, *jussikko*, *jussikkoheinä*, *jussinhei-*

nä, jussinjäkki, jussinjäkky, jussinjäkkä, jussinjäkkö, jussinjäkälä, jussinparta, jussintakku, jussintukka, jussintukkainen, jussinvarsi, jussukka. Täheendus 'jusshein' kõrval tulevad esile 'villpea (*Eriophorum*)' ja 'pöldosi (*Equisetum arvense*)', aga ka lihtsalt 'jäik ja kare hein' (SMS V: 406–408). Karjala keele aunuse murdealalt on kirja pandud *jussi, jussiheinä, jussikko* ja *jussikkoheinä* (KKS I: 539), isuri keelest *jussi, jussiheinä* (Nirvi 1971: 111) ning vadja keelest *jussi, jussiheinä, jussikko, jussiroho, jušši, juššoroho* 'jusshein' (VKS I: 339–340).

Soome murdesõnaraamatus on taimenime *jussi* tõlgendatud isikunime *Jussi* 'Juss, Juhan' apellatiivse tarvitamisjuhuna. Isikunimest lähtumine pole rahvapäraste taimenimede puhul muidugi välistatud. Gustav Vilbaste raamatu materjalile toetudes näib aga selle võimaluse kasutamine vähemalt eesti keeles olevat kasinapoolne ja tavaliselt on siis tegu katoliku pühakuga, kellega taimenimi seostub kas eeldatavalt otse või pigem kaudseid teid pidi (näiteks *jürilill* on Püha Jüriga seotud üksnes seeläbi, et õitseb jüripäeva paiku). Hoopis sagedasem on looma- ja linnunimede poole pöördumine (*hundinui, karukold, kassitapp, kurereha, pääsusilm, varsakabi, võhumõök* "kitsemõök" jne). Liitsõnalised taimenimed on tihti kirjeldavad ning taime iseloomustamise aluseks on kas tema välimus (*kanaperse, kuldking, sinilill, villpea*) või funktsioon, näiteks ravimina (Saaremaal tuntud *luuderohi*, mille õllekeedust kasutati luujooksva vastu).

Etümoloogilisest vaatevinklist näib ka *jusshein* olevat lihtne kirjeldav nimetus. Sellesuunalisi kahtlusi äratav juba tutvumine ta eesti sünonüümidega: 1) *arjakas, arjas, harjashein, harjashain, harjasrohi, hundiharjas, seaharjas, soeharjak* jmt; 2) *hundivill*; 3) *jõhvhein, jõhvid, jõhvik, jõhvikein, jõuhain*; 4) *jusspard, ussipard*; 5) *sulghein*; 6) *sealakk* (Vilbaste 1993: 441). Mee nutame soome murdesõnu *jussantakku* ja *jussintukka*, lisame venekeelse nime *белог* („valgevunts”, vrd Laiuselt noteeritud *valge juss*) ning küsime: missugune sõna jääb puudu seltskonnast, mille moodustavad *harjased, vill, jõhv, pard, sulg, lakk, takk, tukk, vuntsid*? Õigupoolest pole küsida vajagi, sest see sõna on paaril korral lausa dokumenteeritud. Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetustest” leiame põhilevilast mõnevõrra lõuna poolt kirjapandud keelendid *juukshein* (Võnnu) ja *juusehain* (Hargla). Ka suur murdesõnaraamat mainib Põlvast ja Räpinast sõna *hiusshain* ~ *hiuśshain*, ent paraku ilma täpse tähenduseta. Ühel juhul on märgitud, et taim on punaste õitega, teisel juhul ütleb keejuht, et *hiuśshain kauss nurmõ pääl, lehe? oma? hal li?* (EMS II: 234). Kahjuks jääb murdesõnaraamatu materjal siin kaunis ebamääraseks, kuid Gustav Vilbaste pakutud Võnnu ja Hargla näide süvendavad sünonüümide vaatlusel kujunenud veendumust, et *jusshein* pole midagi muud kui veidi ilmet muutnud *juushein*.

Skeptilisel vaatelejal võib sugeneda kahtlus, kas kahest eesti murrakust leitud juhusliku sõnakese alusel tohib ikka teha nii jõulisi, mitut läänemeresoome keelt hõlmavaid üldistusi. Võib-olla on need hilistekkelised rahvaetümoloogilised moodustised? See kõhklus on kõnealusel juhul nähtavasti alusetu. Vepsa keeles, läänemeresoome keeleala servas, on *jussheina* ühe nimena käibel *hibushein* (Зайцева, Муллонен 1972: 118), kus liitsõna komponendid *hibus* 'juus' (eesti sõna *juus* etümoloogiline vaste) ja *hein* 'hein' on täpselt needsamad mis Võnnust ja Harglast kirjapandud sõnadel. Keelegeograafilised argumendid pakuvad tuge seisukohale, et semantiliselt selge *juus-*

hius- või *hibushein* on vanem kui tähenduslikult läbipaistmatuks muutunud *jusshein*.

Sõna *jusshein* on sõnast **hibus-heinä* 'juus + hein' läänemeresoome keeleala kesk-idaosas kujunenud hiline, ühest keelest teise laenatud innovatsioon, mille levik vepsa keeleni ei jõudnud. Et eesti keeles on sõna põhilevila piiratud ning kaldub keeleala kirde- ja idanurka, siis on justkui endastmõistetav eeldada, et *jusshein* on meile laenatud läänemeresoome keelte põhjarühmast, nagu seda päris ilmselt on mitmed Kirde- ja Ida-Eesti ning osalt laiemagi levikuga sõnad. Paraku on niisugust arvamust raske sobitada keelefaktidega, sest muutus *hiu-* > *iu-* > *ju-* sõnas *hibus* (vepsa) ~ *ibūks* (liivi) ~ *hivus* (soome, karjala, lüüdi) ~ *ivus* (vadja) ~ *hius* (soome, isuri, lõunaeesti) ~ *ius* (vadja) ~ *juus* (põhja-, osalt ka lõunaeesti) on toimunud üksnes eesti keeles. Sõnast *hius* tekkis sõnaalguse *h-* kadumisel *ius* (dokumenteeritud vadja sõna *ivus* variandina), mis hiljem muutus ühesilbiliseks. Sellega kaasnes iseseisvas sõnas vokaali *u* pikenemine, taime tähistavas liitsõnas aga konsonandi *s* pikenemine. Üks sõna hargnes formaalselt kaheks ning nende seos polnud enam tajutav. Eestis värske kuju saanud taimenimetus, mille esiosa hakati rahvaetümoloogiliselt samastama nimega *Juss(i)*, rändas Narva jõe taha Ingerimaale, sealt Kagu-Soomesse ning Kagu-Soomest edasi Karjalasse.

*Jusshein*ast võiks pajatada veel mõndagi, aga piirdun vaid ühe tähelepanekuga. Liivi keeles on *jussheina* kohta käibel varre kõvadusele viitav liitsõna *rōda-āina* (Kettunen 1938: 343). Selline *Nardus stricta* tähistamine näib olevat läänemeresoome keeleala edela- ja lõunanurga eripära. Eestis on *raudhein* ja *raudrohi* samas tähenduses tuntud läänemurde lõunaosas, Mulgi ja Võru murdes (Vilbaste 1993: 441). Liivi keelest aga on kirja pandud ka pikem, kolmeosaline liitsõna *rōda-lēmi-āina* ehk „raudleemehein” (Kettunen 1938: 343). Selle keskmisele komponendile vastavat semantiliselt sobivat iseseisvat sõna liivi keeles ei leidu, kui me selleks ei soovi just pidada sõna *liem* (ootuspärasemalt *lēm*) 'supp, leem; puukoor'. Lähisugulaskeelte poole kiigates ja *jussheina* iseloomustavate sünonüümide rida silmas pidades võib aga küsida, kas siin pole tegu ühe teise „leemega”, mis soome keeles on *liemen*, isuris *lēmīna*, karjalas *liemen*, *liemenö* jne ning tähendab tallevilla ja lapse esimesi juukseudemaid (SSA II: 69–70). Sõnad *leemehiuss* 'esimene juus', *leemik*, *leeming* jne 'tallevill' on tuntud ka Lõuna-Eestis (VMS I: 419).

Kui see seos peab paika, siis on 'juushein' ka liivi keeles täiesti olemas.

liisuma

Verb *liisuma* 'seismisel värskust kaotama, seiskuma, lahtuma' (EKSS III: 131) pole just niisugune sõna, mida iga päev ja igal sammul kuuleks, aga kindlasti ei ole see ka käibelt taandunud unarkeelend. Seletavas sõnaraamatus toodud näited *Õlu liisub lahtises nõus kiiresti*, *Sõi eilseid liisunud kartuleid* ja *Liisunud kohv, tee* on tõenäoliselt mõistetavad neilegi eestlastele, kellel *liisuma* kuulub passiivse sõnavara hulka ning kes ise seda sõna ei tarvita.

Peent tähendusvarjundit väljendav omaette tüvi on keele leksikaalse rikkuse tunnus. Kui nüansseeritud tähendusega sõna pole kirjakeele sihiteadliku arendamise saadus, vaid pärineb rahvakeelest, äratab see muu hulgas ka etümoloogilist huvi. Paraku ei seostu *liisuma* eesti keeles mitte millegagi: puu-

dub tüvisõna, millest seda tuletada, puuduvad edasituletised, puudub üldse tähenduse ja vormi poolest võrdluskõlbulik sõnavara, millega *liisuma* võiks ükskõik kuidas, kas või reeglipäratult seostuda. Küllap seetõttu polegi sõnavara ajaloo uurijad seda sõna jooksujalu vaatlema tõtanud. Julius Mägiste etümoloogiasõnaraamatu käsikirjas verbi *liisuma* käsitus puudub (EEW IV: 1307); Alo Rauna etümoloogilises teatmikus on märksõna *liisuma* 'jääbima' järel salapärane selgitus: *e. descr.* (Raun 1982: 75).

Sõnatüve leselik üksiolu keeles viitab mõnikord sellele, et tegemist on uue-
ma laenuga. Nõnda see kõnealusel juhul ongi, aga laenuallikas on sedapuhku haruldane ja raskesti tuvastatav, ehkki paikneb Eestile üsna lähedal. Eesti verbi *liisuma* aluseks on nimelt kitsa levikuga Satakunta murdesõna *plii-su* 'lahja; värvitu, väheütlev (esitus vms)', *plisu, plissu* 'lahja, liisunud (jook)', millest lähtub ka kohati Edela-Soomes levinud tuletis *plis(s)ata* 'lahjendama'.¹ Soome murdesõna *pliiisu* on ilmselt laenatud soomerootsi murdesõnast *bliso, blisu* 'valge laik; valgete laikudega', mis on rootsi sõna *bläs* 'valge laik' lõunarootsiline variant (SSA II: 381; soome etümoloogiasõnaraamatu käsitus tugineb Maija Grönholmi uurimusele Turu murde rootsi laensõnadest, vt Grönholm 1988: 123–124). Rootsi *bläs* kuulub etümoloogiliselt kokku saksa sõnadega *Blesse* 'lauk' ja *blaß* 'kahvatu' (Hellquist 1980: 84); germaani sõnade kaugemaks aluseks on indoeuroopa tüvi **b^hel-* 'helendav, valge', millest muu hulgas lähtub ka vene omadussõna *белый* 'valge' ja Balti mere nimi (Pokorny 2002: 118–120; Pfeifer 2003: 145, 148–149). Tähendusülekanded piirkonnas 'valge', 'valge laik, lauk', 'kahvatu', 'lahja' on loomulikud ja hõlpsasti mõistevad.

Vanemas rahvakeeles on sõna põhivariandiks *liisuma*, mis on tuntud keskmurdes, põhiliselt Harju- ja Virumaal, lõunas ulatub levik Põltsamaani. Levilasse kuuluvad ka üksikud keskmurdega piirnevad kihelkonnad: lääne pool Lääne-Nigula (läänemurre), põhjas Jõelähtme ja Kuusalu (rannikumurre) ning idas Iisaku, Laiuse ja Kodavere (idamurre). Rannikumurde läänepoolsele osale on üldiselt iseloomulik *liistuma* (Haljala, Viru-Nigula, Lüganeuse, Jõhvi, Vaivara, Iisaku rannikumurdeline osa), mida on registreeritud ka Saaremaalt Jaani kihelkonnast ja läänemurde alalt Karuse kihelkonnast; nendega liitub *liistimä* (Kodavere) ja reeglipäratult muutunud algushäälikuga *niistuma* (Lüganeuse). Variant *liiskuma* on dokumenteeritud Haljalast (VMS I: 437). Murdeteisendid *liistuma* ja *liiskuma* on nähtavasti sõnavaras üksikuna seisva *liisuma* rahvaetümoloogilised ümberkujundused juba tuntud sõnade *liist* ja *liisk* alusel. Andrus Saareste mõisteline sõnaraamat toob ära ka Ridalast kirjapandud variandi *liiduma* (EKMS I: 380), aga see näib olevat laiema kandepinnata juhummoodustis, „Väike murdesõnastik” seda ei kajasta.

Eesti kirjakeelde ilmub *liisuma* XVIII sajandi algul. Selle on oma eestisaksa sõnaraamatu käsikirjas (u 1710–1730) jäädvustanud Salomo Heinrich Vestring: *Lisuma* Verschalen (Vestring 1998: 117). Sõnaartiklile on lisatud märgend *Rev*, mis osutab, et tegu pole mitte Vestringi kodukandis Pärnumaal,

¹ Juhin möödaminnes tähelepanu ühele peibutavale etümoloogilisele virvatulele. Leedu keeles on verb *lysti* 'köhetuma', mis kuulub kokku sõnaga *liesas* 'köhn' (Fraenkel 1962: 376–377, 329). Sellest balti sõnapesast on laenatud ühissoome sõna *lahja* (SSA II: 36) ja *liisuma* sobiks samasse seltskonda hästi – kui ainult seda *pliiisu*'t ees ei oleks, mille kokkukuuluvus verbiga *liisuma* on ilmne. Seda laadi juhuslikke kokkusattumusi tuleb paraku ette ja need teevad etümologiseerimise märksa ebakindlamaks tegevuseks, kui etümoloogid sooviksid seda tunnistada.

vaid Põhja-Eestis tarvitatud sõnaga. Pärnumaa keeletarvitust ilmestavad lausenäited *Õllo* on *ärrahingand* Das Bier ist verschalen ja *Kalli* on *kolkunt ärra* Das Dünbier ist verschalet (Vestring 1998: 36, 90). Variandi *listuma* leiame sama sajandi lõpust. Viru-Nigula pastoraadis kasvanud ning hiljem Virumaal Kalvi ja Kiikla mõisas kooliõpetajana tegutsenud Friedrich Gustav Arveliuse „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatus” on kirjutatud: „... tedda woib jua kui õllut, ja peab nenda kui õllutki kinni petama, et ta mitte ärra ei listu” (Arvelius 1790: 178). Ka teised sama verbi varasemad tarvitajad, keda Andrus Saareste mõisteline sõnaraamat teab mainida (vt EKMS I: 379–380), on Virumaa taustaga: Kadrina kihelkonnast pärit Friedrich Reinhold Kreutzwald (*liiskuma*) ja Simuna kihelkonnast pärit Eduard Vilde (*liisuma*).

Läänemeresoome keeled on lähedased ja enamasti on raske leida mõõdupuud, mille järgi uuemaid siselaene vanast ühissõnavarast eraldada. Sõnad *jusshein* ja *liisuma* on huvitavad just selle poolest, et mõlemal juhul võimaldavad häälikulised kriteeriumid näidata, kust ja kuidas nad on ühest sugulaskeelest teise laenatud, ühel juhul lõunast põhja poole, teisel juhul põhjast lõunasse. Aga niisuguseid sõnu leidub muidugi teisigi, näiteks Edela-Soome ja Eesti põhjaranniku rammusale koostööle viitav *tali* 'loomasõnnik' (VNg). Soome kirjakeeles on asjaomane sõna *tade*; sõnasisene *l* nõrgaastmelise *t* vastena on iseloomulik Häme murdejoon.

Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0050037s10 raames.

Kirjandus

- Arvelius, Friedrich Gustav 1790. Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Ehk maggusad ja tullusad juttud ja õppetussed, kuidas ma-rahwas woib röömsaste ellada, ausal wisil rikkaks sada, ja isse ennesele ja mu rahwale monnesugguses häddas ja wiletsusses abbi tehha. Tallinnas: Trükkitud Iwerseni ja Wemeri kirjadega.
- EEW = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982–1983. (II trükk: 2000.)
- EKMS = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- EMS = Eesti murrete sõnaraamat I–. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–.
- Frankel, Ernst 1962. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I. Heidelberg–Göttingen: Carl Winter Universitätsverlag, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Grönholm, Maija 1988. Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa. Åbo.
- Hellquist, Elof 1980. Svensk etymologisk ordbok. Första bandet. A–N. Malmö: Gleerups.
- Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KKS = Karjalan kielen sanakirja I–VI. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Nirvi, R. E. 1971. Inkeröismurteiden sanakirja. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Pfeifer, Wolfgang 2003. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Pokorny, Julius 2002. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. I. Tübingen–Basel: A. Francke Verlag.
- Raun, Alo 1982. *Eesti keele etümoloogiline teatmik*. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- SMS = Suomen murteiden sanakirja I–. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1985–.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja I–III. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2001.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998. *Lexicon Esthónico-Germanicum*. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused*. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 20 (67).) Tallinn.
- VKS = Vadja keele sõnaraamat I–VII. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut / Eesti Keele Instituut, 1990–2011.
- VMS = Väike murdesõnastik I–II. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982–1989.
- Зайцева, М. И., Муллонен, М. И. 1972. *Словарь вепского языка*. Ленинград: Издательство „Наука“.

Etymological Notes (XIII). Two Lexical Borrowings from Cognate Finnic Languages

Keywords: lexicology, etymology, loanwords, Finnic languages

Two intra-Finnic cases of lexical borrowing are discussed, demonstrating that (1) the semantically opaque initial component *juss-* of the compound word *jusshein* 'Nardus stricta' originates from the Estonian word *juus* 'hair', while Estonian has been the source language for the corresponding Ingrian, Votic, Finnish and Karelian equivalents; 2) the Estonian verb *liisuma* 'grow stale' derives from the Southwestern Finnish dialect word *plisu* 'watery; colourless'.

Udo Uibo (b. 1956), literary magazine Looming, editor; Institute of the Estonian Language, lexicographer, udo@looming.ee